

Letní škola lingvistiky 2010 v Dačicích

Martin Beneš

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

benes@ujc.cas.cz

I letos se v obvyklém srpnovém termínu, konkrétně ve dnech 13. 8. – 20. 8. 2010, uskutečnila akce, o níž snad již v této fázi její existence můžeme vypovědět – a to nejen s prostou konstativní ilokuční silou vzhledem k její minulosti, ale také s ilokuční silou přání (z hlediska účastníka) a závazku (směrem k organizátorům) vzhledem k její další budoucnosti –, že jde o akci *tradiční*: Uskutečnil se 4. ročník Letní školy lingvistiky (LŠL) 2010 v Dačicích.

Účastníci této v Česku ojedinělé lingvistické akce tak měli znovu možnost v příjemném prostředí menšího moravského městečka vyslechnout řadu přednášek a vystoupení lingvistů, kteří působí převážně na zahraničních univerzitách a/nebo kteří se věnují buď výzkumu založenému a probíhajícímu v rámci skutečně moderních a aktuálních přístupů k jazyku (v letošním ročníku šlo např. o kognitivní přístupy, konstrukční gramatiku, současnou typologii), nebo výzkumu netradičních, nových, příp. v našem kontextu málo známých „předmětných oblastí“ (letos šlo např. o výzkum lingvistické synestézie, popis jazyků Oceánie nebo konekcionistické modely osvojování jazyka). Z tradičně nabitého programu¹ letošní LŠL je podle mého názoru důležité stručně zprostředkovat alespoň následující vystoupení.

Nejzásadnějším bodem programu byly dva bloky přednášek slovenského kognitivního vědce Igora Farkaše (Univerzita Komenského, Bratislava). V první z nich, nazvané *Jazyk a ukotvená kognícia*, promluvil její autor obecně o základních předpokladech a východiscích současné kognitivně založené vědy obecně a lingvistiky konkrétně. Obhajoval stanovisko, podle něž jazyk není samostatným, na ostatních kognitivních schopnostech nezávislým modulem, ale že jazykové schopnosti jsou s ostatními kognitivními dovednostmi (percepce, paměť) úzce propojeny a že důležitou roli při vývoji a užívání jazyka hraje senzomotorická zkušenost člověka. Proto je při výzkumu „jazyka“ nutné počítat s tím, že lidská kognice je tzv. ukotvená (*grounded*), tj. že lidské kognitivní procesy neprobíhají jaksi mimokontextově, v „třetí říši abstraktního“ (tj. zhruba tak, jako v klasickém myšlenkovém experimentu s mozky v kádi²), ale v lidském těle (někdy se mluví o tzv. ztělesnění: *embodiment*). Igor Farkaš ukazoval, že lidská kognice je tímto faktem výrazně tvarována, a přesvědčivě argumentoval, že při jejím výzkumu není vhodné tento fakt ukotvenosti a jeho důsledky opomíjet, protože by takto založené teorie (a v důsledku toho pak např. i jednotky popisu, které postulují) nemohly být psychologicky reálné.

Ve speciálněji zaměřené přednášce druhé, nazvané *Konekcionistické modelovanie akvizície jazyka*, poté posluchače pomocí tří konkrétních příkladů detailně seznámil s principy fungo-

1 A to myšlenkově, viz níže; i časově: po většinu ze sedmi dní LŠL čekaly účastníky tři 2,5hodinové přednáškové bloky.

2 K tomu viz např. Marvan a Hvorecký (2007, s. 137–139).

Horizonty

vání tzv. neuronových učících se sítí,³ tj. v počítači uložených umělých struktur inspirovaných architekturou lidského mozku, které se skládají z jednotek (neuronů) a spojů mezi nimi. Po vysvětlení principů fungování neuronové sítě (sítí pomocí vstupních neuronů přijímá data, která je schopna uložit, zpracovat a na jejich základě „vydat“ pomocí neuronů výstupních zpracovanou informaci, to vše na základě formalismu matematických výpočtů) ukazoval, že takové sítě mají oproti jiným formálním simulacím zásadní klíčovou výhodu. Nepracují totiž – jak je obvyklé u mnoha simulací, modelů nebo zařízení schopných produkovat výstup na základě určitého vstupu – s některou z podob externího formalismu. Při tomto přístupu jsou pomocí sekundárního systému, který se skládá z konečného množství ne-významových (prázdných) symbolů a z pravidel jejich možného kombinování (syntaxe), reprezentovány prvky určitého komplexnějšího systému primárního (jako klasický metaforický příklad fungování externího formalismu tohoto typu uváděl I. Farkaš Searlův klasický myšlenkový experiment s čínským pokojem⁴). Neuronové sítě jsou totiž oproti tomu schopny učit se (mluví se někdy o tzv. *učících sítích*), a vytvářejí si proto významuplné vlastní interní reprezentace, s nimiž jsou schopny při produkci výstupu opakovaně pracovat. Tím, že nemanipulují s prázdnými symboly, ale jsou schopny vytvářet si vlastní reprezentace si také vytvářejí „informace“, které jim nejsou dodávány na vstupu, ale s nimiž pracují při vytváření výstupů. Na rozdíl od významuprázdných symbolů, s nimiž se pracuje při externím formalismu, které jsou jednorázově zavedeny, a které jsou proto neměnné, bez umělého zásahu zvenčí nemodifikovatelné, jsou neuronové sítě schopny své vlastní interní reprezentace podle měnícího se charakteru vstupu samy modifikovat. Všemi těmito vlastnostmi se neuronové sítě „podobají“ kognitivnímu systému člověka a jejich vývoj tak zřejmě představuje správný směr na cestě k vývoji umělé inteligence. Sympatické bylo, že přednášející upozorňoval i na slabé stránky vlastního paradigmatu ukotvené kognice (otázka reprezentace abstraktních pojmů) i neuronových sítí. Velmi příjemným překvapením bylo také zjištění, že katedra kognitivní vědy, která se výraznou měrou spolupodílí na vývoji neuronových sítí, existuje v Bratislavě u našich sousedů na Slovensku.

S přednáškou zaštitěnou kognitivním výzkumným programem vystoupil také Luděk Knittl (The University of Sheffield). Ve svém vystoupení nazvaném *Slovesa pohybu v češtině a jejich osvojování z pohledu kognitivní lingvistiky* představil pilotní studii zaměřenou na srovnání způsobu, jakým české děti, dospělí mluvčí češtiny a dospělí studenti češtiny jako cizího jazyka (s mateřským jazykem angličtinou) popisují přirozené/přírodní způsoby pohybu (chůze, běh, šplh, let). Způsob, jakým bylo používání sloves pohybu testováno, si mohli v průběhu přednášky vyzkoušet i účastníci LŠL. Kromě mnoha jiných závěrů (např. potvrzení výchozí hypotézy o tom, že základní způsoby pohybu budou popisovány slovesy tzv. základní úrovně, *basic-level verbs*) z této studie vyplynul také autorem nepředpokládaný fakt. Totiž že malé děti

3 Popis fungování neuronových sítí již existuje i v češtině (viz např. na příkladu zpracování anglických minulých časů Pinker [2008], zejm. s. 156–174). Nemuselo se tedy v zásadě jednat pro české posluchače o naprostou novinku. V porovnání s jejich představením a detailním popisem v rámci přednášky, sestavené speciálně pro lingvistické publikum, která má vůči textové prezentaci samozřejmě ty výhody, že je (i) přístupná doplnění, dovysvětlení, přizpůsobení výkladu na základě okamžité interakce s publikem, a že (ii) může být (a byla) doprovázena mnoha ilustrativními promítnutými schémata, však jako účastník LŠL můžu říct, že „pouhý“ textový popis nepůsobí zdaleka tak instruktivně jako vyslechnutá přednáška.

4 K myšlenkovému experimentu s čínským pokojem viz Searle (1994, s. 33–35), dále pak např. Peregrin (2005, s. 231–232; 237–240), Marvan a Hvorecký (2007, s. 16–19).

a cizinci měli při popisu sledovaných způsobů pohybu tendenci používat slovesa nedeterminovaná (např. *chodí, loží,⁵ létá, obíhá*), zatímco dospělí čeští mluvčí měli tendenci používat naopak slovesa determinovaná (*jde, leze, letí*).

Tematicky blízká široce pojatému kognitivnímu programu byla též přednáška Jana Chromého (FF UK v Praze) nazvaná *Synestézie v češtině*. Autor v ní posluchače seznámil s výzkumy tzv. *lingvistické synestézie*, na nichž společně pracují Simon Fraser University v Kanadě a Univerzita Karlova v Praze. Jako synestézie se označuje jev, kterému začala být věnována vědecká pozornost – jak autor upozorňoval – velmi nedávno (a o to víc nás může těšit, že čeština je jedním z prvních jazyků vůbec, v nichž je tento jev podrobněji zkoumán) a který spočívá v nekontrolovatelném (vůli nepotlačitelném) a konstantním asociačním procesu, při němž tzv. spouštěč (v případě lingvistické synestézie grafém nebo napsané slovo) vyvolává jinomyšlovou, v externím světě nepřítomnou asociaci, tzv. průvodce (v tomto případě nejčastěji barvu). Společný výzkum byl motivován původní hypotézou kanadských lingvistů, podle níž je synestézie typu grafém > barva určitou kompenzační nebo pomocnou strategií dětí, které se učí číst. V takovém případě by bylo možné předpokládat, že mezi anglicky mluvící populací v Kanadě by bylo větší procentuální zastoupení synestetiků než v populaci české, protože pravopis angličtiny (lexikální) je oproti českému (víceměně fonetickému) výrazně složitější. Tato hypotéza se však podle J. Chromého, který posluchače seznámil s hlavními aspekty sledovaného fenoménu a detailně představil rozsáhlý dotazníkový a následný on-lineový výzkum zaměřený (mj.) na zjištění počtu synestetiků v české populaci (navazující na dříve provedený výzkum v Kanadě), nepotvrdila: Mezi kanadskými rodilými mluvčími angličtiny a mluvčími českými žádný výrazný rozdíl v počtu synestetiků zjištěn nebyl.

Pozvání na 4. ročník LŠL dále přijal i britský lingvista Richard Ogden (University of York) zabývající se konverzační analýzou. V rámci svých dvou bloků přednesl dvě velmi konkrétně zaměřené přednášky, obě nazvané *The phonetics of conversation*. Od dvou velmi detailních, zvukovými ukázkami doprovázených rozborů dvou aspektů komunikace (jednak od signalizace ukončení konverzační repliky ve finštině – *turn taking in Finnish*; jednak od fonetických zdrojů pro vyjádření souhlasu a nesouhlasu v konverzačních replikách v britské angličtině – *phonetic resources for agreeing and disagreeing in second assessments*) dospíval k obecné charakteristice východisek, metodologii a praxi přístupu označovaného jako konverzační analýza (*conversational analysis*). Propojení detailně konkrétního s obecným mu umožnilo vytvořit u posluchačů dobrou představu o pracovních postupech disciplíny, jíž se sám zabývá, a upozornit na několik jejích základních sympatických východisek: Konverzační analýza je empirická, kvalitativní⁶ analýza rozsáhlého korpusu spontánní přirozené řeči; neopírá se o idealizované příklady, nepracuje s lingvistovou intuicí ani s introspektivně získávanými komentáři mluvčích na téma vlastního komunikování; snaží se pracovat s jednotkami popisu, které jsou pro účastníky komunikace skutečně reálné, s jednotkami, jimiž se při jednotlivých interakcích mluvčí skutečně řídí (vyhýbá se tedy např. jednotkám, které jsou výhodné z hlediska lingvistických potřeb). Úspěšný detailní rozbor jazyka v přirozených komunikačních situacích, který vede k odhalení (a ověření) existence těchto jednotek (např. třepená fonace [*creak*] jako signál ukončení vlastní výpovědi ve finštině), pak umožnil ukázat, že přirozená

5 Výzkum dětí probíhal v moravských školkách.

6 Pomíjí tedy kvantitativní, statistickou analýzu dat.

Horizonty

konverzace, která se na první poslech jeví (a účastníkům LŠL jevila) silně neuspořádaná a chaotická, je ve skutečnosti řízena mnoha – z pozic konverzační analýzy – dobře postžitelnými subtilními pravidly.

Lingvista českého původu působící dlouhodobě na Novém Zélandu František Lichtenberk (The University of Auckland) seznámil posluchače ve svých dvou přednáškách nazvaných *Language description and typology I a II* na příkladu oceánských jazyků⁷ s typologicky fundovanými postupy při základním terénním popisu i pozdější tvorbě gramatik dosud nepopsaných jazyků. Upozornil na dvojstranný vztah mezi popisem a obecnými lingvistickými teoriemi a typologií. Teorie podle něj samozřejmě poskytuje základní nástroje pro provedení analýzy/ popisu konkrétního jazyka, takto zjištěná data však zároveň slouží jako prostředek pro podporu nebo falzifikaci určité teorie. Zkušenost s tímto zpětným vztahem vede k nutnosti formulovat závěr, že neexistuje nic jako apriorně dané gramatické kategorie, ale že pro každý jazyk je nutné počítat s jeho vlastními kategoriemi specifickými.⁸

Radek Šimík (Univerzita v Groningenu; od podzimu 2010 Univerzita v Postupimi) se ve svém bloku s názvem *Základy sémantiky otázek* v rámci formální sémantiky, konkrétně teorie možných světů, zabýval sémantikou věty s důrazem na otázky zjišťovací i doplňovací. Definujeme-li s výrokovou logikou, že znát význam věty znamená vědět, za jakých podmínek je věta pravdivá, je otázkou, jak tuto definici uplatnit na sémantiku otázek, když o otázkách nelze říct, zda jsou pravdivé, či nepravdivé, tj. nepatří do množiny výroků. Radek Šimík představil a porovnal čtyři možné přístupy k tomuto problému. V sémantice možných světů je význam otázek úzce provázán s příslušnými odpověďmi a odpovídá tak množině odpovědí. Různí autoři tuto množinu odpovědí vymezují různě, Radek Šimík vyzdvihl její definici jako partice celé množiny možných světů. Partice neboli rozklad je taková množina množin, z nichž žádné dvě nemají společné prvky. Zjišťovací otázka (*Je Plíhal kuřák?*) rozdělí množinu možných světů na tu množinu, která má kladné odpovědi, a tu, která dává záporné. Jejich průnik je nulový a žádné jiné logické možnosti neexistují, jde tedy o partici. Partice doplňovacích otázek má více množin (viz možné odpovědi na otázku *Kdo na tom koncertě bratří Nedvědů nakonec vystoupil?*), přičemž partiční teorie umožňuje odlišit odpovědi úplné, umisťující skutečný svět do právě jedné množiny partice (*Vystoupil jenom Honza*), odpovědi částečné, které ze všech možností aspoň jednu zredukuje (*Vystoupil Franta nebo Nevystoupil Honza*), a ne-odpovědi, které pro danou otázku neredukují ani jednu možnost (*Venku svítí sluníčko*).

Z většiny tematicky synchronně zaměřených vystoupení se vymykala dvě vystoupení Mirjam Friedové (ÚJČ AV ČR, Praha) nazvaná *Introduction to grammaticalization* a *Constructionalization*. Autorka v nich v rámci svého bloku podala velice koncizní a srozumitelný úvod do vývoje teorie gramatikalizace (která spočívá v tom, že slovo, které má původně jen pojmový význam [autosémantické slovo: substantivum, sloveso], se postupně transformuje na slovo s významem čistě gramatickým [předložku, afix, pomocný slovesný tvar atp.]). Proces gramatikalizace doložila dvěma případovými studii. V první z nich byl centrem její pozornosti často citovaný a uváděný singulární proces gramatikalizace anglické formy budoucího času *to be going to + verb*. V druhé z nich se věnovala příkladům českým (spojka *jest-li-že*), na nichž

7 Které, jak upozorňoval, nejsou příbuzné s jazyky australskými.

8 Což je plně v souladu s jedním z dominantních názorů v současné typologii, který reprezentuje např. Martin Haspelmath (explicitně viz např. Haspelmath, 2007).

ilustrovala, jaký vliv mají na gramatikalizaci určitého prostředku specifické konstrukce, v nichž se gramatikalizující se prostředek vyskytuje. Obě případové studie dobře ilustrovaly výhody gramatikalizačních přístupů: gramatikalizační přístupy dokáží jednak empiricky identifikovat, rozlišit a doložit jednotlivé fáze gramatikalizačního procesu vedoucího ke „konečné“ (tj. poslední, aktuálně existující) podobě původně autosémantického slova ve slovo aktuálně gramatické; jednak dokáží postihnout klíčový vliv kontextu (bezprostředně syntagmatického i širší textového) na průběh gramatikalizace.

Přínosnou novinkou tohoto ročníku se stalo zařazení hned tří paralelních workshopů, na nichž měli účastníci možnost vyzkoušet si konkrétní vědeckou práci související se získáváním nebo zpracováním dat. Šlo o workshop psycholingvistický, vedený Filipem Smolíkem (Psychologický ústav AV ČR, Praha); workshop kontaktní, vedený Viktorem Elšíkem (FF UK v Praze); a workshop fonetický, vedený Janem Volínem a Radkem Skarnitzlem (oba FF UK v Praze).

Další informace o letošním povedeném ročníku, autorské anotace jednotlivých letošních přednášek, ale i informace o ročnících minulých lze nalézt na internetových stránkách projektu LŠL – <www.lingvistika.cz>.

Literatura:

HASPELMATH, Martin (2007): Pre-established categories don't exist: Consequences for language description and typology. *Linguistic Typology*, 11, s. 119–132.

MARVAN, Tomáš – HVORECKÝ, Juraj (eds.) (2007): *Základní pojmy z filosofie jazyka a mysli*. Nymburk: O. P. S.

PEREGRIN, Jaroslav (2005): *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha: Filosofia.

PINKER, Steven (2008): *Slova a pravidla. Složky jazyka*. Praha: Academia.

SEARLE, John Rogers (1994): *Mysl, mozek a věda*. Praha: Mladá fronta.